ขุนนาง : ประวัติศาสตร์และการเปลี่ยนแปลงความหมาย

มานพ ถาวรวัฒน์สกุล*

ภาษาเป็นระบบสัญลักษณ์ที่สังคมสรรสร้างกำหนดขึ้นเพื่อเป็นเครื่องมือสำหรับสื่อความหมาย สร้างความเข้าใจ และการรับรู้ในสิ่งต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคม ตั้งแต่การคิดซึ่งไม่มีรูปร่างตัวตนไปจนถึงการซุบซิบสนทนาซึ่งมีตัวตนเห็นได้ชัด (วิไลวรรณ ขนิษฐานันท์ ๒๕๒๖ : ๓๐๕) ภาษาจึงทำหน้าที่เกี่ยวข้องกับทุกแง่มุมชีวิตของมนุษย์ทั้งในการคิดหรือมโนทัศน์และพฤติกรรมต่าง ๆ ซึ่งย่อมส่งผลกระทบต่อส่วนตัวและสังคม ดังนั้น ภาษา มนุษย์และสังคมจึงเป็นสิ่งที่แยกกันไม่ได้ ที่ใดมีสังคมมนุษย์ที่นั้นย่อมต้องมีการใช้ภาษา พัฒนาการและเปลี่ยนแปลงของภาษาจึงย่อมต้องสัมพันธ์โดยตรงกับพัฒนาการทางสังคม

ภาษาทุกภาษาประกอบขึ้นด้วยเสียงความหมายและกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่ทำให้เสียงสื่อความหมายได้ เสียงและความหมายประกอบกันขึ้นเป็น *"คำ"* ทั้งเสียงและความหมายของคำอาจเปลี่ยนหรือไม่เปลี่ยนก็ได้ หรืออย่างหนึ่งเปลี่ยน แต่อีกอย่างหนึ่งไม่เปลี่ยนก็ได้เช่นกัน (วิไลวรรณ ขนิษฐานันท์ ๒๕๓๓ : ๔) ในทางภาษาศาสตร์ *"เสียง"* ในภาษามีจำนวนจำกัด และการเปลี่ยนแปลงของเสียงก็เป็นระบบ มีรูปแบบที่ชัดเจน ส่วน *"ความหมาย"* นั้นในทางภาษาศาสตร์ยังไม่มีวิธีการศึกษาที่เป็นวิทยาศาสตร์เป็นกฎเกณฑ์เท่ากับเรื่อง *"เสียง"* (วิไลวรรณ ขนิษฐานันท์ ๒๕๓๓ : ๔)

การที่ *"เสียง"* มีระบบและกฎเกณฑ์ที่แน่ชัด เป็นเพราะอวัยวะที่ใช้ในการออกเสียงของมนุษย์เป็นไปโดยลักษณะธรรมชาติ ขณะที่ *"ความหมาย"* เกิดจากความนึกคิดและรับรู้ของมนุษย์ในบริบทสังคม (Social Context) ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย บริบทสังคม จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ความหมายของคำเปลี่ยนแปลงโดยไม่อาจกำหนดกฎเกณฑ์หรือแบบแผนตายตัวใด ๆ

ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงความหมายของคำ จึงแยกไม่ออกจากบริบทสังคม การเข้าใจความหมายของคำอย่างถูกต้องจะต้องทำความเข้าใจกับบริบทสังคมในขณะเดียวกันด้วย กล่าวอีกนัยหนึ่ง การเข้าใจความหมาย

* อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

ของคำให้ตรงตามสภาพแวดล้อมสังคมยุคสมัย ย่อมนำมาสู่การอธิบายหรือสะท้อนภาพสังคมของยุคสมัยนั้น ๆ ได้เช่นกัน

บทความนี้เป็นความพยายามที่จะวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงความหมายของคำที่สัมพันธ์กับบริบทสังคมในระยะเวลาต่าง ๆ โดยพิจารณาผ่านคำที่ยกมาเป็นกรณีศึกษา คือคำ "ขุนนาง" ว่า มีนัยความหมายที่สังคมในยุคสมัยต่างๆรับรู้และมีความเข้าใจ หรือการให้ความหมายแตกต่างกันหรือไม่อย่างไร และความหมายที่เปลี่ยนแปลงนี้สัมพันธ์กับความเป็นไปของสังคมอย่างไร

๑

ในบรรดาสถาบันต่าง ๆ ที่มีอยู่ในสังคมไทย กล่าวได้ว่าขุนนางเป็นสถาบันที่มีความสำคัญและมีบทบาททางการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจและสังคมมากที่สุดสถาบันหนึ่ง ขุนนางเป็นสถาบันที่มีพลังอำนาจอิทธิพลและเกียรติสูง เป็นชนชั้นปกครองหรือชนชั้นนำของสังคมไทย การที่สถาบันขุนนางมีฐานะทางสังคมสูงส่งเช่นนี้ จึงได้ดูดกลืนเอาชนชั้นต่าง ๆ ในสังคมให้เข้ามาสู่ความเป็นขุนนางซึ่งมีทัศนคติ ค่านิยม ความเชื่อและผลประโยชน์ที่จะต้องรักษา ด้วยเหตุนี้เองสถาบันขุนนางจึงเป็นสถาบันที่มีความมั่นคงเพราะมีพลังอำนาจอิทธิพลอยู่ในสังคมอย่างสืบเนื่องนับเป็นศตวรรษ แม้ปัจจุบันสถาบันขุนนางได้เสื่อมสลายไปแล้ว แต่ค่านิยมและพฤติกรรมแบบเจ้าขุนมูลนายก็ยังคงมีอิทธิพลสืบต่อมาโดยผ่านสถาบันข้าราชการซึ่งเป็นสถาบันที่สืบทอดมรดกทางสังคมและการเมือง (Socio – political heritage) จากสถาบันขุนนางในอดีต

คำว่า "*ขุนนาง*" **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน** บัญญัติความหมายว่า "ข้าราชการบรรดาศักดิ์" คำว่า "บรรดาศักดิ์" หมายถึง ฐานะของขุนนางซึ่งได้รับพระราชทานเนื่องจากตำแหน่ง แต่ต่อมาไม่เนื่องจากตำแหน่ง (ราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๒๕: ๑๓๘, ๑๔๘) ขุนนางตามความหมายในพจนานุกรมคือ ข้าราชการที่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ตามตำแหน่งทางราชการ แต่ต่อมาการได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ไม่เนื่องจากตำแหน่ง

"*ขุนนาง*" ตามนัยความหมายข้างต้นนี้ เป็นการสรุปตามคำอธิบายความหมายในพจนานุกรมเท่านั้น มิได้พิจารณาร่วมกับความหมายที่เป็นที่รับรู้และเข้าใจกันทั่วไปของสังคมปัจจุบัน ซึ่งโดยข้อเท็จจริงอันเป็นที่ทราบกันทั่วไปแล้วว่า สถาบันขุนนางที่ทำหน้าที่ทางการปกครองได้ล้มเลิกไปภายหลังที่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ สังคมไทยปัจจุบันมีแต่สถาบันข้าราชการทำ

หน้าที่ทางการปกครอง และความเป็นข้าราชการปัจจุบันไม่ได้ผูกพันหรือเกี่ยวข้องกับบรรดาศักดิ์ ดังนั้นสถาบันขุนนางและบรรดาศักดิ์กลายเป็นเรื่องราวในอดีตที่พ้นสมัยไปจากสังคมไทยปัจจุบัน

ความหมายของ *"ขุนนาง"* ที่ใช้กันอยู่ในสังคมไทยปัจจุบันอาจกล่าวได้ว่าไม่เพียงความหมายตามนัยเฉพาะที่พจนานุกรมระบุไว้เท่านั้น แต่ยังใช้ในความหมายอื่นที่แตกต่างออกไปด้วย กล่าวคือสำหรับความรับรู้ของประชาชนทั่วไป ขุนนางเป็นชนชั้นสูงหรือชนชั้นผู้ดีเก่าที่ได้รับราชการดำรงตำแหน่งที่มียศฐาบรรดาศักดิ์สูง มีเกียรติยศและชาติตระกูลเป็นที่ยกย่องว่าเป็นเจ้าคนนายคน ทัศนะคติต่อความเป็นขุนนางเช่นนี้ พบได้ในวรรณกรรมและนวนิยายทั่วไป ตั้งแต่ก่อนและหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ตราบจนกระทั่งปัจจุบันนี้ ทัศนคติในเชิงยกย่องยังคงไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมากนัก

วรรณกรรมเรื่อง **แล่ไปข้างหน้า** ของศรีบูรพา นักวรรณกรรมที่มีชื่อเสียงมากที่สุดคนหนึ่งในช่วง พ.ศ. ๒๕๐๐ ได้สะท้อนความรู้และทัศนคติที่ดีของประชาชนต่อความเป็นขุนนาง ซึ่งปรากฏในวรรณกรรมเรื่องนี้อย่างชัดเจนไว้หลายตอน เช่น ตอนที่พระอาจารย์ได้กล่าวแก่จันทาในวาระที่เขาได้เข้ารับราชการว่า

> .... มึงจงอุตสาหะรับราชการให้จงดี ต่อไปภายหน้าอ้ายลูกบ้านโนนดินแดงจะได้เป็นขุนนางกับเขาสักคน พวกพี่น้องของพ่อแม่ของมึงคงจะปลื้มใจกันนักหนา ตั้งแต่สมัยปู่ย่าตายายของมึงจนถึงเดี๋ยวนี้ ก็ยังไม่มีใครเคยพบเคยเห็นและก็ไม่มีใครเคยนึกเป็น (ศรีบูรพา ๒๕๒๓ : ๒๙๓)

หรืออีกตอนหนึ่ง ศรีบูรพาได้กล่าวถึงความเข้าใจของจันทา ต่อการเป็นผู้ดีและขุนนางว่า

> .... หากเขาอุตส่าห์เล่าเรียนจนมีวิชาความรู้ พอที่จะรับราชการเป็นเสมียนได้ท่านเจ้าคุณซึ่งเป็นอำมาตย์ใหญ่ในกระทรวงมหาดไทย ก็คงจะจัดการให้เขาได้รับราชการในกระทรวงได้ และเขาก็มีหวังจะเป็นขุนนางได้.... แม้แต่เสมียนขั้นต่ำสุด หากได้ทำงานที่เรียกว่า เป็นการรับราชการแล้วก็ถือกันว่าเป็นการทำงานเพื่อสนองพระเดชพระคุณหรือสนองคุณชาติบ้านเมือง ทั้งนั้นและเขาเหล่านั้นก็มีหวังได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นขุนนาง คือได้เปลี่ยนฐานะจากพวกไพร่สามัญชนไปสู่ฐานะของผู้ดีหรือชนชั้นสูง (ศรีบูรพา ๒๕๒๓ ; ๑๔๖-๑๔๗)

....จันทาพอประมาณได้ว่า พวกผู้ดีคือเหล่าท่านที่มั่งมีศรีสุข มียศมีศักดิ์อัครฐานและบริวารแวดล้อมคับคั่ง ไม่ต้องทำอะไรก็มีกินมีใช้อย่างอุดมสมบูรณ์ ถ้าท่านยังรับราชการอยู่ ลูกเมียของท่านก็นั่งกินนอนกินทรัพย์สมบัติของท่านโดยไม่ต้องอนาทรร้อนใจตลอดจนมีบ่าวไพร่บริวารใช้สอยในกิจการงานทุกชนิด เมื่อตัวท่านออกจากราชการท่านก็นอนกินบำเหน็จบำนาญไปจนตาย (ศรีบูรพา ๒๕๒๓ : ๑๔๗)

จากข้อความที่ยกมาข้างต้นนี้ ศรีบูรพาไม่ได้มีจุดประสงค์จะยกย่อง "*ขุนนาง*" แต่สิ่งที่ศรีบูรพาบรรยายมา ล้วนแล้วแต่สะท้อนให้เห็นถึงมโนทัศน์ของประชาชนว่ายกย่องชื่นชม "*ขุนนาง*" และถือว่าการได้เป็นขุนนางเป็นเป้าหมายในอุดมคติ

ความเป็นขุนนางเป็นสิ่งที่น่าชื่นชมยินดี แม้ว่าจะไม่ได้เป็นขุนนางแต่ถ้าได้มีความเกี่ยวข้องกับขุนนางแล้ว ก็ถือว่าเป็นสิ่งที่พึงปรารถนาน่าชื่นชมยินดีเช่นเดียว เสนีย์ เสาวพงศ์ สะท้อนทัศนคติดังกล่าวออกมาได้อย่างชัดเจนในงานเขียนเรื่อง **บีศาจ** ราว พ.ศ. ๒๔๙๐ ว่า

....นายสมบูรณ์เป็นคนไม่มีสกุลรุณชาติอะไร แต่คุณพ่อคุณแม่เห็นว่าเป็นคนมีฐานะมั่งคั่งมั่นคง และเป็นคนที่มีชื่อเสียงในวงการสมาคมชั้นสูง ถึงแม้จะมิได้เป็นลูกขุนนาง แต่ก็เป็นที่รู้จักกันกว้างขวางในบรรดาขุนนางข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ๆ มากมายพอลบล้างไปได้ และเถ้าแก่ที่มาสู่ขอก็เป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่รุ่นเก่าซึ่งเป็นที่รู้จักของคุณพ่อเป็นอย่างดีมาก่อน (เสนีย์ เสาวพงศ์ ๒๕๒๔ : ๕๑

เพราะฉะนั้นอาจกล่าวได้ว่า ในความรับรู้ของสังคมไทย ขุนนางได้รับการนับถือว่าเป็นผู้ที่มีเกียรติ มีฐานะทางสังคมสูง มีความมั่งคั่งและมีอำนาจอิทธิพล

แต่สำหรับ กลุ่มผู้นำและปัญญาชน ความเข้าใจและการรับรู้ความหมายของขุนนางจะมีความแตกต่างออกไป กล่าวคือกลุ่มผู้นำและปัญญาชนมักสื่อความหมายของคำว่า "*ขุนนาง*" ออกเป็น ๒ ลักษณะ ความหมายแรกใช้เรียกสถาบันข้าราชการในสมัยระบอบการปกครองเก่า และความหมายที่สองใช้ในลักษณะที่แสดงความหมายในทางลบและมีนัยความหมายเป็นเชิงตำหนิ ข้าราชการปัจจุบันที่ยังคงยึดติดอยู่กับค่านิยม และพฤติกรรม

แบบเจ้าขุนมูลนาย หรือแบบขุนนางซึ่งเป็นพฤติกรรมและค่านิยมที่ไม่พึงประสงค์ เพราะไม่สอดคล้องกับลักษณะการปกครองในระบอบประชาธิปไตย

คำกล่าวตอนหนึ่งในการอภิปรายของพลตรี ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช "เสาเอก" "ประชาธิปไตยของไทย ณ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เรื่อง "*รัฐบาลควรทำและไม่ควรทำอะไร*" ความตอนหนึ่งว่า "นายกฯ (ชาติชาย) จะต้องเลิกเป็นเสนาบดี เลิกเป็นขุนนางเพื่อจะได้เป็นผู้นำที่เป็นไปตามวิถีทางประชาธิปไตย" (อ้างใน**มติชน** ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๓)

จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ อดีตนายกรัฐมนตรี ได้กล่าวถึงข้าราชการที่ยังยึดติดอยู่กับ "ลัทธิเจ้าขุนมูลนาย" ว่า ทุกวันนี้ราษฎรไม่กล้ามาติดต่อกับเทศบาลก็เพราะยังมีพนักงานเทศบาลทำตนอยู่ในลัทธิเจ้าขุนมูลนาย ซึ่งเป็นภัยต่อการปกครองระบบเทศบาลที่ให้ประชาชนมีสิทธิ์มีเสียงในการปกครองเป็นอย่างยิ่ง (อ้างใน มาลัย หุวะนันท์ ๒๕๐๗ : ๔๒๘)

คำปราศัยเนื่องในวันปีใหม่ ๒๕๐๗ ของจอมพลถนอม กิตติขจร อดีตนายกรัฐมนตรี ได้กล่าวข้อความสอดคล้องกับคำกล่าวของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ความว่า "ข้าราชการที่ดีในระบอบประชาธิปไตยนั้นจะต้องไม่ทำตัวเป็นนายประชาชนเป็นอันขาด" (อ้างในวินัย ชวนประพันธ์ ๒๕๑๐ : ๑๑๗)

วินัย ชวนประพันธ์ ข้าราชการกรมการปกครอง ได้ทำการวิจัยเรื่อง **ระบบศักดินากับการบริหารราชการ** เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ ได้กล่าวให้ความเห็นเกี่ยวกับการรับราชการว่า

> ...เหตุผลที่ใหญ่และสำคัญอีกเหตุผลหนึ่งที่คนไทยปรารถนาที่จะเข้ารับราชการ ก็เพราะอาชีพนี้เป็นอาชีพที่มีหน้ามีตา มีเกียรติสูงส่ง และมีลักษณะเป็นขุนนาง จึงนับว่าอิทธิพลของเจ้าขุนมูลนาย ในระบบศักดินายังคงมีอิทธิพลเหนือการดำรงชีวิตของคนไทยอยู่อย่างแน่นแฟ้นไม่เสื่อมคลาย... (วินัย ชวนประพันธ์ ๒๕๑๐ : ๒๐)

ความเห็นของปัญญาชนที่เป็นอาจารย์มหาวิทยาลัยท่านหนึ่ง ได้ให้ทัศนะซึ่งสอดคล้องไปในแนวทางเดียวกันว่า

> ข้าราชการในสมัยศักดินานั้นถือว่าเป็นขุนนาง ข้าราชการไทยจึงได้รับ

> อิทธิพลของขุนนางในระบบศักดินาอย่างแนบแน่นสืบต่อมาจนถึงทุกวันนี้ ลักษณะที่ว่านี้ คือข้าราชการไทยเป็นนายราษฎร เป็นผู้มีเกียรติ มีอภิสิทธิ์และมีฐานะในสังคมสูง (สมดี เจริญกุล ๒๕๐๘ : ๓)

จากทัศนคติข้างต้นของกลุ่มผู้นำและปัญญาชน แสดงให้เห็นว่าความเป็นขุนนางถูกสื่อความหมายไปในทางลบ ในลักษณะที่เป็นสัญลักษณ์แทนค่านิยมและพฤติกรรมเจ้าขุนมูลนายอันเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้อง ไม่เป็นที่พึงประสงค์ของระบบการปกครองประชาธิปไตย การที่ข้าราชการยังคงยึดติดอยู่กับค่านิยมและพฤติกรรมแบบขุนนางเช่นนี้ รัฐบาลทุกคณะตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นต้นมาถือว่าเป็นปัญหาที่จะต้องแก้ไขปรับปรุงให้ค่านิยมและพฤติกรรมแบบเจ้าขุนมูลนายหมดสิ้นไปจากระบบราชการ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๘๓–๒๕๐๖ เฉพาะกระทรวงมหาดไทยกระทรวงเดียวได้ออกหนังสือสั่งการจำนวนรวมกันไม่น้อยกว่า ๓๗ ฉบับ เพื่อแก้ไขปัญหาที่ข้าราชการฝ่ายปกครองยังทำตนเป็นเจ้าขุนมูลนาย และห้ามมิให้ถูกถูกเหยียดหยามราษฎร (วินัย ชวนประพันธ์ ๒๕๑๐ : ๑๑๐–๑๑๗) แม้ปัจจุบันนี้ปัญหาดังกล่าวก็ยังไม่หมดไป ทำให้คณะกรรมการวิจัยแห่งชาติได้อนุมัติให้มีการทำวิจัยเรื่อง *ความสำนึกในการปฏิบัติหน้าที่ราชการและการพัฒนาอุดมการณ์ของข้าราชการไทย* กำหนดระยะเวลาวิจัย ๓ ปี ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๒๙–๒๕๓๒ โดยมีวัตถุประสงค์นำไปใช้ปฏิบัติจริงเพื่อปฏิรูประบบราชการและข้าราชการ ในแง่ของการสร้างความสำนึกต่อประโยชน์ส่วนรวมและการสร้างอุดมการณ์ที่พึงปรารถนาของข้าราชการให้เข้มแข็งมั่นคง เป็นแกนนำในการปฏิบัติหน้าที่ราชการได้อย่างเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองในปัจจุบัน ทำให้ระบบราชการมีสมรรถนะสูงสุด (กระมล ทองธรรมชาติและคณะ ๒๕๓๐)

ฉะนั้นในสภาพสังคมปัจจุบัน ความหมายของ "*ขุนนาง*" มีนัยที่เปลี่ยนแปลงไปจากความหมายที่พจนานุกรมบัญญัติไว้ และมีแนวโน้มที่ความหมายของขุนนางในเชิงลบหรือตำหนิ จะเป็นความหมายที่ยอมรับและเข้าใจร่วมกันในสังคม ทั้งนี้เพราะกลุ่มผู้นำและปัญญาชนในสังคมไทยได้แปลความหมายของขุนนางบนพื้นฐานความคิดเกี่ยวกับสิทธิ

เสรีภาพ และความเสมอภาคตามอุดมการณ์ประชาธิปไตย ทำให้ค่านิยมและพฤติกรรมแบบขุนนางหรือเจ้าขุนมูลนาย เป็นสิ่งที่ตรงกันข้ามและเป็นสิ่งกีดขวางหรือเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาระบบการปกครองประชาธิปไตย

๒

การเปลี่ยนแปลงความหมายของคำว่า "*ขุนนาง*" ที่แสดงนัยออกไปในเชิงลบตามทัศนะคติของกลุ่มผู้นำและปัญญาชน เป็นสิ่งที่จะชี้ให้เห็นถึงแนวโน้มต่อไปข้างหน้าของสังคมไทยว่า ความหมายของคำว่า "*ขุนนาง*" ที่เป็นทัศนคติเชิงลบนี้คงจะเป็นความหมายที่รับรู้กันทั่วไป ในทางตรงข้ามความหมายของ "*ขุนนาง*" ที่เป็นทัศนคติในเชิงบวกหรือเชิงยกย่อง ก็จะมีสถานะเป็นเพียงความหมายที่รับรู้ได้ในบริบททางประวัติศาสตร์ (Historical Context) เท่านั้น

ประเด็นที่จะต้องวิเคราะห์ต่อไปก็คือการโยงการวิเคราะห์ ความหมายของขุนนางที่เป็นเชิงทัศนคตินี้ให้ย้อนกลับไปสู่อดีต เพื่ออธิบายหาคำตอบว่าสังคมไทยได้ยอมรับและใช้คำว่า "*ขุนนาง*" สื่อความหมายที่เป็นทัศนคตินี้ตั้งแต่เมื่อไร เพราะอะไรสังคมไทยยุคนั้น จึงยอมรับการสื่อความหมายเช่นนี้

การตอบปัญหาประเด็นที่ยกมาข้างต้น เรื่องที่จำเป็นที่จะต้องคำนึงถึงก็คือ คำว่า "*ขุนนาง*" มีความเป็นมาอย่างไร

เมื่อพิจารณาจากคำ "*ขุนนาง*" เห็นได้ชัดว่าประกอบด้วยคำสองคำที่มีความหมายบ่งชัดว่า ผู้ชายและผู้หญิง คือขุนและนาง คำทั้งสองเมื่อรวมกันเป็นคำใหม่ เรียกว่า "*ขุนนาง*" แต่นัยแห่งความหมายที่สื่อออกมากลับให้น้ำหนักตกอยู่กับการแปลความหมายว่า ผู้ชาย ความหมายของ "*ขุนนาง*" จึงให้ความหมายเฉพาะ เป็นคำเรียกรวม บรรดาข้าราชการที่เป็นผู้ชายเท่านั้น ข้าราชการที่เป็นผู้หญิงจะไม่ถูกเรียกว่า "*ขุนนาง*"

อักขราภิธานศรับท์ ของหมอบรัดเลย์ (Bradley) ซึ่งรวบรวมพิมพ์ขึ้น ในปี พ.ศ. ๒๔๑๖ (ค.ศ. ๑๘๗๓) สมัยต้นรัชกาลที่ ๕ ได้ให้ความหมายของคำว่า "ขุน" คือ "การเลี้ยง หฤๅไท้กินนั้นเอง" (อักขราภิธานศรับท์ ๒๕๑๔ : ๘๒) ส่วนคำว่า "นาง" มีความหมายเช่นเดียวกับ เทวี อะนงค์ คือ

เป็นชื่อหญิงที่เป็นใหญ่นั้น เช่นนางจ้าว นางพยาทั้งหลายนั้น (อักขราภิธานศรับท์ ๒๕๑๔ : ๓๓๑) ดังนั้นความหมายของ "ขุน" และ "นาง" เมื่อมารวมกัน **อักขราภิธานศรับท์** จึงระบุความหมายว่า "ขุนนาง คือ การที่ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงที่ท่านได้เลี้ยงนางไว้นั้น คือความที่รักษานางไว้นั้นเอง" (อักขราภิธานศรับท์ ๒๕๑๔ : ๘๒)

วิธีการแปลความหมาย โดยถือเอาความหมายของ "ขุน" ที่แปลว่าการเลี้ยงหรือให้กิน เป็นหลักเช่นนี้ ใน **อักขราภิธานศรับท์** พบอีกหลายคำที่แปลความหมายไปในทำนองเดียวกัน กล่าวคือ *ขุนนาง* คือ การที่ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงที่ท่านได้เลี้ยงนางไว้นั้น คือความที่รักษานางไว้นั่นเอง *ขุนบาล* เป็นชื่อคนผู้นำเงินค่าเล่า เก็บกรายในหลวงคนหนึ่ง คือเป็นผู้รักษาบ่อนฝ่ายจีน *ขุนหมา* การที่คนเอาสิ่งของให้หมากิน ความที่เลี้ยงหมานั้นเอง *ขุนหมู* การที่คนเอาสิ่งของให้หมูกิน แล้วเลี้ยงไว้คือ ความที่เลี้ยงหมูนั้นเอง *ขุนเมือง* คือความที่เป็นคนผู้รักษาหัวเมืองเล็กน้อยทั้งปวง อนึ่งชื่อบ้านอย่างนั้นก็มีบ้าง *ขุนหมื่น* ความที่เป็นชื่อแห่งพวก

ข้าราชการเล็กน้อยทั้งปวง ย่อมมีทุกหมวดทุกกรม *ขุนหลวง* คือ พระมหากระษัตรีย์อันปกเกล้าไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินทั้งปวง คือความที่ท่านเป็นผู้เลี้ยง เป็นผู้รักษาใหญ่" (อักขราภิธานศรับท์ ๒๕๑๔ : ๘๒)

คำว่า *ขุนนาง ขุนบาล ขุนเมือง ขุนหมื่น ขุนหลวง* เป็นคำที่หมายถึงบุคคลหรือกลุ่มบุคคล ส่วนคำว่า *ขุนหมู ขุนหมา* ใช้ในความหมายว่าเป็นอาการหรือการกระทำที่บุคคลแสดงออกมา ความหมายของคำทั้งสองกลุ่มล้วนแล้วแต่มีความหมายของคำว่า "ขุน" ที่หมายถึง การเลี้ยงหรือให้กินประกอบ

เป็นส่วนสำคัญหรือแสดงความหมายเป็นนัยอยู่ทุกคำความหมายทั้งสิ้น

จากข้อมูลที่กล่าวมานี้ อาจวิเคราะห์ได้ ๒ ประเด็น ในประเด็นแรกแสดงให้เห็นถึงวิธีการนำคำที่มีความหมายต่างกันมาประกอบกันรวมเป็นคำใหม่และมีการแปลความหมายของคำใหม่ โดยให้ยึดเอาความหมายของคำใดคำหนึ่งเป็นหลักสำคัญ สำหรับในกรณีนี้ "ขุน" ที่หมายถึง "การเลี้ยงหรือการให้กิน" ถูกยึดเป็นคำหลัก ทำให้ความหมายของ "ขุน" ยังคงแฝงอยู่ในความหมายของคำใหม่ ดังนั้นเมื่อนำเอาคำอื่น ๆ มาประกอบร่วมกับคำว่า "ขุน" ความหมายของคำใหม่ยังคงเน้นน้ำหนักความหมายอยู่ที่ "ขุน"

ประเด็นที่สอง คำว่า ขุนนาง ขุนหลวง ขุนเมือง เป็นต้น ล้วนแต่แสดงถึงความหมายว่า ผู้ให้การเลี้ยงดูแฝงอยู่ทุกคำความหมาย ดังนั้นอาจเป็นไปได้หรือไม่ว่า "ขุน" ที่หมายถึงการเลี้ยงหรือให้กินนั้นเป็นความหมายเดิมที่สื่อความหมายแสดงอาการหรือลักษณะการกระทำของบุคคลกล่าวคือเมื่อมีบุคคล (ชายหรือหญิง) นำนางมาเลี้ยงดู (โดยมีจุดประสงค์อะไรก็แล้วแต่) ทำให้เกิดคำว่า "ขุนนาง" ที่หมายถึงบุคคลที่ได้เลี้ยงดูผู้หญิง ซึ่งบุคคลผู้เลี้ยงดูอาจไม่จำเป็นต้องเป็นเฉพาะผู้ชายเท่านั้น ผู้หญิงก็อยู่ในฐานะ "ขุนนาง" ที่เลี้ยงดูผู้หญิงได้เช่นกัน

แต่ถ้าพิจารณาลักษะสังคมไทยสมัยจารีตแล้ว บุคคลที่สามารถจะเลี้ยงนางจำนวนหลายคนได้ ก็มีแต่บรรดาชนชั้นปกครองหรือชนชั้นสูงของสังคมไทย ไพร่ที่เป็นสามัญชนทั่วไปคงไม่อยู่ในฐานะที่จะมีพฤติกรรมเช่นนั้นได้ และในสังคมชนชั้นสูงนั้น ผู้ชายเป็นผู้ที่มีความสำคัญและมีอำนาจสิทธิ์ขาดในด้านต่าง ๆ มากกว่าผู้หญิง ต่อมาความหมายของขุนนางได้คลี่คลายมาใช้เป็นคำรวมที่หมายเรียกเฉพาะข้าราชการที่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ ราชทินนาม ตำแหน่งและศักดินา (ตั้งแต่ ๔๐๐ ไร่ขึ้นไป) พระบรมวงศานุวงศ์และเศรษฐีมั่งมีแม้จะมีความสามารถที่จะเลี้ยงดูนางได้หลายคนก็ตาม แต่ก็ไม่ถูกเรียกว่าเป็นขุนนาง คำว่า *"ขุนนาง"* จึงเป็นคำที่ใช้เฉพาะกับข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อย (ศักดินาตั้งแต่ ๔๐๐ ไร่ขึ้นไป) ตามที่ **อักขราภิธานศรับท์** ได้ให้ความหมายไว้นั่นเอง

คำอธิบายทั้งสองประเด็นที่กล่าวมานั้น เป็นการอธิบายตามแนววิธีการของ

"อักขราภิธานศรับท์" โดยเฉพาะการอธิบายประเด็นแรก ส่วนคำอธิบายในประเด็นที่สอง ก็ยังคงยึดตาม **อักขราภิธานศรับท์** โดยพิจารณาร่วมกับสภาพการณ์ของสังคมไทยสมัยจารีต แต่อย่างไรก็ตามยังมีแนวคิดที่อธิบายความเป็นมาของขุนนางไว้อย่างน่าสนใจ โดยนักปราชญ์สำคัญ ๒ ท่าน คือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และพลตรีหลวงวิจิตรวาทการ

พลตรีหลวงวิจิตรวาทการ ได้อธิบายถึงที่มาของคำว่า *"ขุนนาง"* ดังข้อความต่อไปนี้

> .....ผู้มีบุญวาสนาที่มีข้ามาก ๆ ก็เป็นธรรมดาที่จะต้องเลือกเอาผู้หญิงไว้ใช้ใกล้ตัว จึงเกิดมีเมียนับเป็นสิบ ๆ คน ชนิดนี้เรียกว่า "ขุนนาง" เพราะเอานางมาเลี้ยงไว้มาก ๆ เมื่อครอบครัวใหญ่โตมีผู้คนมากมายก็จำต้องมีคนหนึ่ง ซึ่งมีอำนาจเด่นขึ้นมา ได้แก่เมียใหญ่หรือเมียหลวงเมียคนนี้มีหน้าที่รับผิดชอบเลี้ยงดูผู้คนและการเลี้ยงดูในหน้าที่ของเมียใหญ่นี้มักต้องเลี้ยงดูผู้ชายเป็นส่วนมาก เพราะผู้หญิงนั้นผัวเก็บเอาไปเลี้ยงหมดแล้ว หน้าที่การเลี้ยงดูผู้ชายทำให้เมียใหญ่ได้รับตำแหน่งเป็น "ขุนนาย" ด้วยเหตุนี้จึงได้เกิดมีคำสองคำคือผัวเป็น "ขุนนาง" เมียเป็น "ขุนนาย" น่าเสียดายที่คำว่า "ขุนนาย" มาเลือนไปภายหลัง และกลายเป็น "คุณนาย" ในเวลานี้ซึ่งผิดความหมายเดิมไปมาก" (พลตรีหลวงวิจิตรวาทการ ๒๔๘๓ : ๒๑-๒๒)

พระวินิจฉัยของสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์นั้นปรากฏอยู่ในลายพระหัตถ์ตอบ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในหนังสือ **สาส์นสมเด็จ** ดังข้อความต่อไปนี้

> คำที่เรียกว่า "ขุนนาง" ความบ่งชัดว่าเรียกรวมทั้งชายและหญิงคือข้าราชการกับภริยา กำเนิดของคำขุนนางน่าจะเกิดแต่การพระราชพิธีบางอย่างซึ่งเรียกไปเข้ากระบวนทั้งสามีภรรยาพิธีนั้นมีปรากฏอยู่ในพระราชพิธีสิบสองเดือน ในกฎมณเฑียรบาลไทยและกฎมณเทียรบาลพะม่าอาจเรียกโดยย่อหรือพูดความสะดวกปากว่า "หมายเรียกขุนนางไปเข้าพิธี" เป็นต้น ครั้นมาภายหลังแม้ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ผู้หญิงนอก

วังเกี่ยวข้องในการพิธีน้อยลงจนแทบจะไม่มีที่เดียว ยังเหลือพิธีถือน้ำอย่างเดียวซึ่งภรรยาข้าราชการต้องไปถือน้ำ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ด้วยกันกับสามี แต่คำว่า *"ขุนนาง"* เคยพูดกันมาติดปากมานานเสียแล้ว จึงกลายเป็นเรียกข้าราชการผู้ชาย

(สาส์นสมเด็จ เล่ม ๑๑ ๒๕๐๔ : ๒๖๑)

พระวินิจฉัยของสมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ คำอธิบายตามความเห็นของพลตรีหลวงวิจิตรวาทการและคำอธิบายที่วิเคราะห์ตามแนวการให้ความหมายของ **"อักขราภิธานศรับท์"** แนวพินิจทั้งสามนี้แนวทางใดเป็นแนวทางที่ถูกต้อง คงหาข้อยุติได้ยากเนื่องจากหลักฐานในขณะนี้ยังไม่เพียงพอที่จะพิสูจน์ยืนยัน หรือหักล้างแนวคิดใดแนวคิดหนึ่ง อย่างไรก็ดีความหมายของคำว่า *"ขุนนาง"* ในสมัยหลังคือในสมัยรัตนโกสินทร์ ปรากฏชัดเจนเป็นที่เข้าใจและรับรู้กันทั่วไปว่า *"ขุนนาง"* หมายถึงข้าราชการบรรดาศักดิ์

๕๗

สมัยสุโขทัยและสมัยอยุธยา *"ขุนนาง"* ในความหมายว่า ข้าราชการบรรดาศักดิ์ (ความหมายในเชิงบวก) เป็นที่ยอมรับและรับรู้โดยทั่วไปหรือไม่ จากการตรวจสอบหลักฐานเท่าที่เหลืออยู่ย้อนหลังกลับไปถึงสมัยสุโขทัย ไม่ปรากฏว่ามีการใช้คำว่า *"ขุนนาง"* ในศิลาจารึกเลยแม้แต่เพียงคำเดียว แต่ก่อนในจารึกหลักที่ ๒ (วัดศรีชุม) มีข้อความตอนหนึ่งในด้านที่หนึ่งเคยอ่านกันว่า *"....ขุนผีขุนนางนกกห...."* ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร ได้ตรวจสอบและอ่านข้อความตอนนี้ใหม่ และได้แก้ไขเป็น *"....บุนยธรรมหนกกห...."* (กรมศิลปากร ๒๕๒๗ : ๑๐) ข้อความที่อ่านใหม่นี้ พิจารณาแล้วน่าจะเข้าได้กับเนื้อความในเรื่องได้ดีกว่าคำอ่านเดิม กล่าวคือ เป็นเรื่องของพ่อขุนศรีนาวนำถม เสวยราชย์ที่เมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัย ได้ทรงประดิษฐานพระศรีรัตนมหาธาตุที่สุโขทัย เป็นบุญเป็นธรรมหนักหนา

หนังสือ **ไตรภูมิกถา** หรือ **ไตรภูมิพระร่วง** ซึ่งเชื่อกันว่ามีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ปรากฏว่ามีการใช้คำว่า *"ขุนนาง"* เพียง ๒ คำเท่านั้น (ไตรภูมิกถา ฯ ๒๕๒๕ : ๕๔, ๘๒) ซึ่งเมื่อพิจารณาข้อความที่แวดล้อมแล้ว ขุนนาง ๒ คำที่ปรากฏอาจหมายถึงข้าราชการ หรือ ขุนและนาง (ข้าราชการและภรรยา) ก็ได้ อีกทั้งเวลากล่าวถึงข้าราชการ หนังสือ

ไตรภูมิกถา จะใช้คำอื่น ๆ มากกว่า คือ ลูกเหง้าขุนพันทนาย หรือ เสนาบดีมุขมนตรี ลูกขุนมนตรี หัวหมื่นหัวพัน ประกอบกับหนังสือ **ไตรภูมิกถา** คัดลอกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๑ ซึ่งก่อนหน้านั้นคงจะมีการคัดลอกกันต่อมาหลายครั้งหลายคราวผ่านยุคสมัยต่าง ๆ ทำให้ไม่อาจแน่ใจได้ว่าเป็นเอกสารสมัยสุโขทัย (Vickery ๑๙๗๔ : ๒๗๕–๒๘๔) จึงอาจเป็นไปได้ที่จะเกิดการคัดลอกผิดพลาดหรือผู้คัดลอกเข้าใจความหมายของคำบางคำคลาดเคลื่อนหรือแตกต่างไปจากเดิมก็ได้

ส่วนหลักฐานการใช้คำว่า "*ขุนนาง*" ในเอกสารสมัยอยุธยาทั้งที่เป็นเอกสารของไทยและเอกสารที่เป็นบันทึกร่วมสมัย ปรากฏว่าเอกสารของชาวต่างชาติไม่ได้กล่าวถึงและไม่ได้ใช้คำว่า "*ขุนนาง*" โดยตรง แต่ใช้คำว่า Official Mandarin แทน หลักฐานขั้นต้นของอยุธยาเท่าที่ได้ตรวจสอบแล้ว ไม่ปรากฏว่ามีเอกสารขั้นต้นสมัยอยุธยาใช้คำว่า "*ขุนนาง*" ปรากฏอยู่เลยแม้แต่เพียงคำเดียว นับตั้งแต่ก่อตั้งอยุธยาจนกระทั่งถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง หลังจากสมัยนี้จึงพบว่ามีการใช้คำว่า "*ขุนนาง*" ปรากฏอยู่ ๑ คำ ใน **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ** ซึ่งเป็นเอกสารสมัยสมเด็จพระนารายณ์ โดยปรากฏอยู่ในตอนที่กล่าวถึงรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ".....คนทอดบาตรสนเท่ห์ครั้งนั้นให้ฆ่าขุนนางเสียมาก" (ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑ ๒๕๐๖ : ๑๔๑)

ใน **กฎหมายตราสามดวง** ซึ่งคาบเกี่ยวระหว่างสมัยอยุธยาตอนปลายกับสมัยรัชกาลที่ ๑ เป็นแหล่งที่ควรจะพบคำว่า "*ขุนนาง*" มากกว่าเอกสารอื่น ๆ เพราะเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปกครองซึ่งเกี่ยวข้องกับขุนนางโดยตรง แต่ปรากฏว่าพบเพียง ๙ คำเท่านั้น ในจำนวนนี้ ๔ คำ พบในกฎหมายที่ทราบแน่ชัดว่าตราขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ ที่เหลืออีก ๕ คำ พบกระจายอยู่ในพระไอยการ ๓ ลักษณะ คือลักษณะอาญาหลวง พ.ศ. ๑๘๙๕ และ ๑๙๗๖ ลักษณะผัวเมีย พ.ศ. ๑๙๐๕ และลักษณะพยาน พ.ศ. ๑๘๙๔ (กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒, ๒๕๑๕ : ๗๕, ๒๔๕, ๒๘๖, เล่ม ๔, ๒๕๐๕ : ๑๓–๑๔, ๒๒, เล่ม ๕, ๒๕๐๖ : ๒๗๔, ๓๖๘)

แต่เนื่องจากบทกฎหมายที่รวมอยู่ในพระไอยการลักษณะต่าง ๆ ของกฎหมายตราสามดวงได้ถูกชำระหลายครั้งคราว ด้วยการย่อความในบทกฎหมายให้สั้นลงคงแต่สาระ

สำคัญ พร้อมทั้งตัดทอน วัน เดือน ปี ที่ตรากฎหมายออกไป ดังนั้นศักราชที่ปรากฏในบานแผนกพระไอยการลักษณะต่าง ๆ จึงไม่ได้แสดงว่าบทกฎหมายทุกมาตราทุกบทที่รวมอยู่ในพระไอยการนั้น ๆ จะต้องตราขึ้นตามศักราชที่ปรากฏในบานแผนกนั้นด้วย รวมทั้งข้อความกฎหมายแต่ละบทอาจถูกชำระแก้ไขจนต่างไปจากเดิมก็ได้ (ดู มานพ ถาววัฒน์สกุล ๒๕๓๐ : ภาคผนวก ; Vickery ๑๙๘๔ ๓๗–๕๙) เพราะฉะนั้นแม้จะพบคำว่า "*ขุนนาง*" ในพระไอยการที่ลงศักราชไว้สมัยต้นอยุธยา ก็ไม่อาจจะยึดถือได้ว่าคำว่า "*ขุนนาง*" ได้ใช้เป็นคำรวมที่เรียกบรรดาข้าราชการบรรดาศักดิ์มาตั้งแต่สมัยต้นอยุธยา นอกจากนี้ยังมีข้อที่น่าสังเกต คือ ในพระราชกำหนดเก่า ซึ่งมีอยู่หลายสิบบท และเชื่อได้แน่ว่าตราขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย และข้อความในบทกฎหมายยังคงสภาพเดิมค่อนข้างมาก ก็ไม่ปรากฏว่ามีการใช้คำว่า "*ขุนนาง*" แม้แต่คำเดียว

เมื่อพิจารณาน้ำหนักของหลักฐานแล้วอาจกล่าวได้ว่า สมัยสุโขทัย สมัยอยุธยาตอนต้นไม่น่าจะมีการใช้คำว่า "*ขุนนาง*" ในความหมายที่ใช้เรียกข้าราชการบรรดาศักดิ์ จนกระทั่งถึงสมัยอยุธยาตอนปลาย จึงเริ่มมีการใช้คำว่าขุนนางเรียกข้าราชการบรรดาศักดิ์ทั้งหลาย แต่คงเป็นเพราะเป็นระยะเวลาแรกจึงปรากฏว่าใช้ในเอกสารต่าง ๆ น้อยมาก จนกระทั่งถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์คำว่า "*ขุนนาง*" ในความหมายที่ใช้เป็นคำเรียกรวมบรรดาข้าราชการบรรดาศักดิ์จึงได้ใช้อย่างแพร่หลายต่อมาโดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕ เรื่อยมาจนตลอดถึงปัจจุบันนี้

๔

สังคมไทยสมัยจารีตประเพณี พระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขและดำรงพระองค์ในฐานะศูนย์รวมของสังคม พระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจเด็ดขาดสูงสุดเหนือพสกนิกรทุกคนในราชอาณาจักร พระองค์ทรงเป็นเจ้าชีวิต เจ้าแผ่นดิน และสมมติเทวราช ดังนั้นความเป็นไปต่าง ๆ ของสังคมจะดีหรือไม่ จะมีสุขมีความเป็นธรรมหรือเดือดร้อนขาดความเป็นธรรมอย่างไร จึงขึ้นอยู่กับองค์พระมหากษัตริย์ซึ่งทรงเป็นผู้กำหนดระบบแห่งสังคมขึ้นและใช้พระราชอำนาจบังคับการให้เป็นไปตามระบบนั้น (พลตรี ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ๒๕๒๕ : ๒)

ภาระกิจที่พระมหากษัตริย์ทรงกระทำเพื่อไพร่ฟ้าประชาราษฎร์นี้เรียกว่า "ราชการ" ซึ่งหมายถึงการงานของพระมหากษัตริย์ ตั้งแต่สมัยอยุธยาลงมาคำว่า "ราชการ" เป็นคำย่อ คำศัพท์เต็มที่ใช้เรียกว่า "ราชการของพระผู้เป็นเจ้า" ดังนั้นบุคคลที่ "ทำราชการ" ให้กับพระมหากษัตริย์ อันประกอบด้วยพระราชวงศ์และขุนนางจึงมีฐานะที่สูงส่ง เพราะเป็นฐานะที่ผูกติดอยู่กับความศักดิ์สิทธิ์แห่งพระราชอำนาจของพระผู้เป็นเจ้า (พระมหากษัตริย์) อยู่ด้วย พระราชวงศ์ ขุนนางข้าราชการ ผู้ปฏิบัติราชการรับใช้พระผู้เป็นเจ้าจึงเป็นบุคคลที่มีเกียรติยศ มีฐานะสูง ไม่ใช่คนธรรมดาเป็นที่ยกย่องของสามัญชนทั่วไป (พลตรี ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ๒๕๒๘ : ๓๒–๓๓)

ความเป็นขุนนางแสดงออกโดยบรรดาศักดิ์ ราชทินนาม ตำแหน่งหน้าที่ศักดินา (ตั้งแต่ ๔๐๐ ไร่ขึ้นไป) รวมทั้งเครื่องยศประกอบเกียรติยศแห่งความเป็นขุนนาง (เช่นเครื่องสูง เครื่องอุปโภคที่มีค่า เสื้อผ้าแพรพรรณ เครื่องอาวุธ เครื่องพาหนะ) ข้าทาสบริวาร ซึ่งได้รับพระราชทานจากพระมหากษัตริย์ ดังนั้นชื่อเสียง เกียรติยศ ตำแหน่งหน้าที่ หรือความเป็นขุนนางจะดำรงอยู่ได้ก็ด้วยพระราชอำนาจและพระบารมีของพระมหากษัตริย์ ข้อนี้สำคัญมาก เพราะเป็นความผูกพันเป็นความยึดเหนี่ยวระหว่างขุนนางกับองค์พระมหากษัตริย์สืบเนื่องต่อกันมาช้านาน (พลตรี ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ๒๕๒๘ : ๓๒–๓๓)

นอกจากชื่อเสียงเกียรติยศและฐานะที่สูงส่งในสังคมแล้ว ขุนนางจะมีสิทธิได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดเงินปี ได้รับการยกเว้นไม่ต้องถูกเกณฑ์ไปใช้แรงงานซึ่งรวมถึงคนในครอบครัว ขุนนางมีสิทธิเข้าเฝ้า เมื่อถึงแก่กรรมจะได้รับพระราชทานเพลิงศพ ขุนนางสามารถที่จะแต่งทนายให้ว่าคดีในศาลแทนตนได้โดยที่ไม่ต้องไปศาล อำนาจหน้าที่ทางราชการของขุนนางนับเป็นฐานสำหรับการสั่งสมโภคทรัพย์ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจให้กับครอบครัวและวงศ์วารรวมถึงการสั่งสมอำนาจและอิทธิพลทางการเมือง ฐานะเช่นนี้ของขุนนางจึงเป็นสิ่งที่สามัญชนมุ่งหวังและเป็นเป้าหมายที่เป็นอุดมคติของชีวิตที่ชนชั้นล่างในสังคมพึงปรารถนาอีกด้วย

สภาพสังคมไทยสมัยจารีต บุคคลจะเปลี่ยนแปลงฐานะทางสังคมได้ยากโดยเฉพาะสามัญชนหรือชนชั้นไพร่ มีโอกาสน้อยมากที่จะได้เป็นชนชั้นขุนนาง เพราะการเป็น

ขุนนางมีหลักเกณฑ์กำหนดไว้อย่างเคร่งครัด สามัญชนส่วนใหญ่จะถูกกีดกันออกจากการเข้าเป็นชนชั้นขุนนาง (อุทัย หิรัญโต ๒๕๒๗ : ๗)

หลักฐานทางประวัติศาสตร์ ทำให้สามารถทราบได้ว่า การแต่งตั้งขุนนาง แบ่งออกได้เป็น ๒ ระยะ คือระยะแรกเมื่อยังเป็นเด็ก โดยบิดาซึ่งเป็นขุนนางผู้ใหญ่นำบุตรชายเข้าเฝ้าถวายตัวเป็นมหาดเล็กและอาจถวายตัวกับเจ้านายในพระราชวงศ์อื่น ๆ ก็ได้ ระยะที่สอง เมื่อบุคคลใดมีคุณสมบัติครบที่จะเป็นขุนนางได้ ขุนนางผู้ใหญ่เป็นผู้พิจารณาคุณสมบัติ เมื่อเห็นว่าเหมาะสมแล้วก็พาเข้าถวายตัว เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงเห็นว่าเหมาะสมก็จะแต่งตั้งให้เป็นขุนนางแล้วส่งไปประจำกรมต่าง ๆ ซึ่งมักเป็นกรมกองที่บิดาหรือญาติพี่น้องรับราชการประจำอยู่

พระราชกำหนดสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศสมัยปลายอยุธยาได้กำหนดคุณสมบัติของผู้ที่จะเป็นขุนนางได้จะต้องประกอบด้วยวุฒิ ๔ ประการ คือชาติวุฒิ (ตระกูล) เป็นมหาเสนาบดีสืบต่อ ๆ กันมา วัยวุฒิ ๓๑ ปีขึ้นไป คุณวุฒิและปัญญาวุฒิ นอกจากนี้ยังต้องมีฉันทาธิบดี(ถวายสิ่งที่ต้องประสงค์) วิชยาธิบดี (ความพากเพียรในราชการ) จิตาธิบดี (กล้าหาญในสังคม) และวิมังสาธิบดี (ฉลาดในการดำเนินการพิพากษาและอุบายในราชการต่าง ๆ) ดังนั้น

> ถ้าผู้ใดมิประกอบด้วยวุทธิสี่ประการและอะธิบดีสี่ประการ แต่ประการใดประการหนึ่งไซ้ ถึงคุณานุรูปสมควรก็ดี อย่าให้สมุหะกลาโหม สมุหะนายกจัตุสดมกราบทูลพระกรุณาตั้งผู้นั้นเป็นพระหลวงขุนหมื่นเป็นอันขาดทีเดียว (กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕ ๒๕๐๖ : ๑๔๙-๑๕๐)

กฎเกณฑ์เหล่านี้เป็นเครื่องสกัดกั้นมิให้สามัญชนมีโอกาสได้เลื่อนชั้นทางสังคมขึ้นมาเป็นขุนนาง นอกจากนี้บุตรหลานของบรรดาขุนนางมีสภาพแวดล้อมที่เอื้ออำนวยและมีโอกาสในการเรียนรู้หน้าที่ทางราชการได้มากกว่าสามัญชน อีกทั้งตระกูลขุนนางต่าง ๆ ก็มักจะแต่งงานกับบุตรหลานในตระกูลขุนนางด้วยกัน ทำให้ผู้ที่จะเป็นขุนนางมักจำกัดวงอยู่ในหมู่เชื้อสายขุนนางเป็นส่วนใหญ่ ดังนั้นตระกูลขุนนาง จึงสามารถที่จะสืบทอดความเป็นขุนนางไปถึงรุ่นลูกรุ่นหลานได้

อาจกล่าวได้ว่าการรับราชการเป็นขุนนางในสมัยสังคมจารีตชาติตระกูลเป็นสิ่ง

สำคัญ และยึดถือเป็นหลัก ซึ่งเมื่อพิจารณาถึงระบบการปกครองและสังคมแล้วถือได้ว่าเป็นเหตุเป็นผลของยุคสมัย เนื่องเพราะการเป็นขุนนางรับราชการรับใช้พระเจ้าแผ่นดินซึ่งทรงเป็นทั้งพระมหากษัตริย์และเป็นรัฐด้วย จึงเป็นการจำเป็นที่ต้องสรรหาคนที่จงรักภักดีหรือสืบตระกูลมาจากผู้ที่เคยรับใช้พระเจ้าแผ่นดินมาแล้ว เชื้อสายขุนนางจึงเป็นที่วางพระทัยได้มากกว่าสามัญชนที่ไม่รู้ชาติตระกูล สามัญชนจึงมีโอกาสน้อยมากในการรับราชการเป็นขุนนาง

หลักคำสอนและความเชื่อทางศาสนาโดยเฉพาะความเชื่อในเรื่องบุญบารมีและกฎแห่งกรรม ได้ช่วยสร้างโลกทรรศน์พื้นฐานและเป็นคำอธิบายที่สมเหตุสมผลให้สามัญชนหรือไพร่ต้องยอมรับสถานภาพทางสังคมของตนเอง ขณะเดียวกันก็ยอมรับสถานภาพที่เหนือกว่าของบรรดาชนชั้นปกครองด้วย กล่าวคือพวกชนชั้นปกครอง ซึ่งเป็นชนชั้นสูงเป็นผู้ที่ได้สั่งสมบุญบารมีมาแต่ชาติปางก่อน ทำให้พวกเขามีฐานะที่สูงส่ง เกียรติยศ และความมั่งคั่ง ส่วนไพร่สามัญชน สั่งสมบุญบารมีมาน้อยกว่า ชีวิตในปัจจุบันจึงต้องทุกข์ยากลำบาก ความเชื่อเช่นนี้เท่ากับสร้างความชอบธรรมให้บรรดาชนชั้นสูงส่งผลให้สามัญชนมีทัศนคติที่ดีต่อสถานะของความเป็นขุนนาง

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕ อิทธิพลด้านต่าง ๆ จากตะวันตกได้ไหลบ่าแพร่เข้ามาสู่สังคมไทย เกิดการปฏิรูปสังคมไทยครั้งใหญ่ในเกือบทุกด้าน โดยเฉพาะทางด้านการปกครอง* และการศึกษา**

การขยายการศึกษาแบบตะวันตกออกไปอย่างกว้างขวางเพื่อผลิตบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถเฉพาะอย่างเข้ามารับราชการ เป็นการเปิดโอกาสกว้างให้ราษฎรทุกระดับชั้นอาชีพที่ผ่านระบบการศึกษาแบบใหม่ได้เข้ามารับราชการ ด้วยเหตุนี้เกณฑ์การเลือกสรรคนเข้ารับราชการเริ่มเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ซึ่งแต่ก่อนชาติตระกูลถือเป็นหลักสำคัญ แต่เกณฑ์ใหม่ถือเอาผู้มีความรู้ความสามารถเป็นเกณฑ์มากกว่า (ดูชลธิชา บุนนาค ๒๕๒๗ : ๑๕๔) ประกอบกับการขยายตัวของระบบการปกครองการบริหารของรัฐออกไปครอบคลุมทั่วประเทศ ทำให้คนรุ่นใหม่ที่มีการศึกษาได้เข้ารับราชการเพิ่มจำนวนมากขึ้น แต่

---

* วุฒิชัย มูลศิลป์ และสมโชติ อ๋องสกุล ๒๕๒๔

** รายละเอียด พิจารณาจาก วารุณี โอสถารมย์ ๒๕๒๔

อย่างไรก็ตามพระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางก็ยังคงคุมอำนาจในการปกครองในระดับสูงไว้ รวมทั้งอภิสิทธิ์และผลประโยชน์ต่างๆ ส่วนตำแหน่งราชการในระดับกลางและล่างเปิดโอกาสให้สามัญชนทั่วไปที่มีความรู้ความสามารถ เข้ามาดำรงตำแหน่งได้

ข้าราชการสมัยใหม่เหล่านี้ได้เข้ามาทำหน้าที่เป็นกลไกทางการปกครองและการบริหารแทนขุนนางรุ่นเก่า ข้าราชการสมัยใหม่จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องผ่านระบบการศึกษาอบรมในสถานศึกษาสมัยใหม่ ในขณะที่ขุนนางเรียนรู้จากบ้านขุนนางและการปฏิบัติงานกับเจ้านาย สถานศึกษาสมัยใหม่จะฝึกคนให้เข้ารับราชการให้มีความรู้เฉพาะด้านตามตำแหน่งหน้าที่การงาน ความรู้แบบกว้างๆ ของขุนนางนั้นไม่สามารถใช้ได้เลยกับหน้าที่การงานแบบใหม่ ข้าราชการสมัยใหม่มีรายได้ในรูปของเงินเดือน ทำงานเต็มเวลา และมีกำหนดเวลาทำงานที่แน่นอน ทำงานตามระเบียบกฎเกณฑ์มากกว่าการใช้อำนาจตามอำเภอใจ มีการปกครองลดหลั่นควบคุมบังคับบัญชากันอย่างมีระเบียบ (นครินทร์ เมฆไตรรัตน์ ๒๕๒๗ : ๕๙–๖๖) แต่อย่างไรก็ตาม ข้าราชการสมัยใหม่ก็ยังคงถือว่าปฏิบัติหน้าที่ราชการสนองพระเดชพระคุณของพระมหากษัตริย์ และตระหนักตนเองว่าเป็น *"ข้าแผ่นดิน"*

การปฏิรูปการปกครองและการศึกษาทำให้ขุนนางและข้าราชการสมัยใหม่ที่ปฏิบัติหน้าที่อยู่ในระบบราชการสมัยใหม่ที่เลียนแบบตะวันตก ภายใต้การปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เป็นการอยู่ร่วมกันของแนวคิดใหม่และแนวคิดเก่า ในลักษณะที่ซ้อนทับกันอยู่ ข้าราชการสมัยใหม่ทางหนึ่งคำนึงถึง 'หลักวิชา' และทัศนะคติแบบใหม่ๆ ที่ได้รับการฝึกฝนมา และพร้อมกันนั้นก็ต้องคำนึงชั้นยศและบรรดาศักดิ์ ตลอดจนเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ซึ่งเป็นการปฏิบัติที่เป็นจริงอยู่ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ หลักวิชาแบบใหม่กับวัฒนธรรมแบบเก่าจึงผสมกันอยู่ในตัวของข้าราชการเอง ส่วนใดจะแสดงอาการเด่นกว่าอีกอย่างหนึ่งขึ้นอยู่กับเงื่อนไข สภาพแวดล้อมทางภูมิปัญญาของสังคม และขึ้นอยู่กับบุคลิกภาพของข้าราชการคนนั้นเองด้วย (นครินทร์ เมฆไตรรัตน์ ๒๕๒๗ : ๖๖)

๕

ระบบราชการกึ่งสมัยใหม่ที่สถาปนาขึ้น ผู้ที่ทำหน้าที่เป็นกลไกทางการบริหาร

และการปกครอง มีทั้งขุนนางที่ยังคงยึดถืออยู่กับค่านิยมและพฤติกรรมแบบเจ้าขุนมูลนาย และข้าราชการที่ได้ผ่านระบบการศึกษาแบบใหม่ทั้งภายในและภายนอกประเทศ ซึ่งพวกนี้แม้จะเรียนรู้หลักวิชาการแขนงต่างๆ จากตะวันตก แต่ก็ยังคงสืบทอดมรดกบางส่วนจากขุนนางโดยเฉพาะค่านิยมแบบเจ้าขุนมูลนาย เพียงแต่ระดับความนิยมในค่านิยมแบบเก่าลดความเข้มข้นลงตามภูมิหลังทางครอบครัวและการศึกษาของข้าราชการแต่ละคน แต่อย่างไรก็ตามขุนนางและข้าราชการก็ล้วนแต่เป็นคนรุ่นใหม่ที่ยอมรับในวิทยาการความก้าวหน้าของตะวันตกว่าจะสร้างสรรค์และนำประเทศไปสู่ความมีอารยธรรมแบบตะวันตกได้

การเรียนรู้วิทยาการแขนงต่างๆ ทำให้ขุนนางและข้าราชการ เป็นผู้นำทางภูมิปัญญาของสังคมขณะนั้นด้วย ความคิดอันหนึ่งที่แพร่หลายมากคือความคิดเกี่ยวกับการปกครองในระบอบประชาธิปไตย และความคิดเกี่ยวกับชาตินิยมในรัฐสมัยใหม่ โดยความคิดหลังได้รับการกระตุ้นและวางรากฐานจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะที่ความคิดเกี่ยวกับระบอบประชาธิปไตยถูกชนชั้นปกครองในสมัยนั้นบีดกันและหน่วงเหนี่ยวไว้เพราะยังเห็นว่ายังไม่เหมาะสมกับสภาพของสังคมในระยะนั้น (ชัยอนันต์ สมุทวณิช ๒๕๒๓ : ๕๒–๑๓๑)

ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๓–๒๔๗๕ ขุนนาง ข้าราชการมีบทบาทสำคัญที่เด่นชัดมากในการเคลื่อนไหวทางภูมิปัญญา โดยแบ่งได้เป็นสองกลุ่ม คือ กลุ่มที่ต้องการให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในขอบเขตจำกัด กล่าวคือ ต้องการให้มีการจัดระเบียบราชการในองค์การต่างๆ ให้มีประสิทธิภาพ เพื่อทำให้ประชาชนและประเทศชาติไปสู่ความเจริญรุ่งเรือง เหมือนดังอารยประเทศ เช่น เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ถวายความเห็นให้ทรงจัดระเบียบราชการตั้งอภิรัฐมนตรี รัฐมนตรี และองคมนตรีเข้ารวมเป็นสภาเดียวกัน พระยาอมรวิสัยสรเดช ถวายความเห็นเรื่องการแก้เศรษฐภัย พลตรีพระยาพิชัยรณรงค์สงคราม ถวายความเห็นเรื่องแก้ปัญหาของชาติรวม ๑๑ ข้อ หลวงนฤราชภักดีถวายความเห็นเรื่องจัดการป้องกันเศรษฐภัยของประเทศสยามและให้ตั้งโรงงาน (นครินทร์ เมฆไตรรัตน์ ๒๕๒๗ : ๑๐๒–๑๐๔)

นอกจากนี้ ยังมีการเคลื่อนไหวด้วยการเขียนบทความ บทวิจารณ์ลงหนังสือพิมพ์ซึ่งแม้ว่าใน พ.ศ. ๒๔๗๐ ได้มีประกาศ

ใช้พระราชบัญญัติสมุดเอกสารและหนังสือพิมพ์เป็นครั้งแรกระบุห้ามข้าราชการเขียนบทความ แสดงความคิดเห็นในหน้าหนังสือพิมพ์ และควบคุมหนังสือพิมพ์มากขึ้น แต่ก็ไม่อาจปิดกั้น การเคลื่อนไหวของข้าราชการได้ เช่น พระยาศราภัยพิพัฒน์ ใช้นามปากกาว่า "ศรทอง" เขียนบทความแสดงความคิดที่ก้าวหน้าเรื่อง "ชีวิตของประเทศ" พิมพ์ลงเป็นตอน ๆ ในหนังสือพิมพ์ *ไทยใหม่* (นครินทร์ เมฆไตรรัตน์ ๒๕๒๗ : ๑๐๔–๑๐๕) อาจกล่าวได้ว่าข้าราชการขุนนางกลุ่มนี้จำกัดขอบเขตการเคลื่อนไหว เพื่อให้เกิดการปฏิรูปการเมือง สังคมและเศรษฐกิจ เพื่อความก้าวหน้าของประเทศ มิได้มีความต้องการที่จะใช้กำลังเพื่อทำการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครอง

สำหรับข้าราชการขุนนางกลุ่มที่สองได้รวมกลุ่มเป็น "คณะ" เพื่อเคลื่อนไหวทางการเมืองโดยมีจุดประสงค์ในทางการเมือง คือ เปลี่ยนระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ไปเป็นอย่างอื่นได้แก่คณะ ร.ศ.๑๓๐* และคณะราษฎร**

คณะราษฎรยึดอำนาจเปลี่ยนระบอบการปกครอง เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ ทำให้ระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สิ้นสุดลง สังคมไทยก้าวมาสู่ระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย โครงสร้างอำนาจทางการเมืองเปลี่ยนมือจากพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ หรือพวกชนชั้นปกครองเก่ามาสู่ "ชนชั้นปกครองใหม่" หรือบรรดาข้าราชการรุ่นใหม่ในคณะราษฎร และข้าราชการรุ่นใหม่เหล่านี้จะเป็นผู้ควบคุมอำนาจรัฐ และมีบทบาททางการเมืองอย่างแท้จริง

ภายใต้ระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตย ได้มีความพยายามที่จะขจัดสิ่งที่เป็นสัญลักษณ์แสดงถึงระบอบการปกครองเก่าให้หมดไป โดยเฉพาะการทำให้ข้าราชการ เป็นข้าราชการในระบอบใหม่อย่างแท้จริง ดังนั้นสัญลักษณ์และสิ่งที่แสดงความเป็นขุนนางของระบอบการปกครองเก่าได้ถูกยกเลิก โดย พ.ศ. ๒๔๘๕ รัฐบาลประกาศยกเลิกยศข้าราชการพลเรือน (มหาอำมาตย์ อำมาตย์ รองอำมาตย์ ราชบุรุษ ฯ) (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๕๙, ๒๔๘๕ : ๑๔๐๒–๑๔๐๓) และประกาศยกเลิกบรรดาศักดิ์ (ราชกิจจานุ

---

* รายละเอียดดู อัจฉราพร กมุทพิสมัย ๒๕๒๔

** รายละเอียดดู เกียรติชัย พงษ์พาณิชย์ (๒๕๒๕), นครินทร์ เมฆไตรรัตน์ (๒๕๒๗)

เบกษา เล่ม ๕๙, ๒๔๘๕ : ๑๐๘๙-๑๐๙๑) ทั้งนี้เพราะภายใต้การปกครองตามระบอบประชาธิปไตย บุคคลย่อมเสมอกันตามกฎหมายฐานันดรศักดิ์ไม่ก่อให้เกิดเอกสิทธิ์ใดๆ อีกต่อไป และภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองไม่มีการพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้กับข้าราชการ อาจถือได้ว่าหลังวันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕ ความเป็นขุนนางไม่ใช่สิ่งที่แสดงถึงเกียรติยศและศักดิ์ศรีในการเป็นเจ้าคนนายคนอีกต่อไป

ความเป็นขุนนางกลายเป็นสัญลักษณ์ในเชิงลบ สำหรับข้าราชการที่ยังยึดถือยศศักดิ์และยึดติดในค่านิยมเจ้าขุนมูลนายอันเป็นลักษณะของข้าราชการที่ไม่พึงประสงค์สำหรับระบอบการปกครองใหม่ แนวความคิดของระบอบใหม่ ข้าราชการมิได้ปฏิบัติกิจการงานถวายพระเจ้าแผ่นดินอีกต่อไป แต่ข้าราชการคือคนของรัฐที่ปฏิบัติหน้าที่เพื่อความสงบสุขแห่งประชาชน และความเจริญรุ่งเรืองของรัฐ

ด้วยแนวคิดใหม่นี้ ระบบขุนนางได้ค่อยๆ สลายตัวไป แต่ในขณะเดียวกันรากฐานบางประการของระบบขุนนาง โดยเฉพาะค่านิยมและพฤติกรรมแบบขุนนางก็ยังคงสืบทอด และรวมเป็นส่วนหนึ่งของระบบข้าราชการสมัยใหม่ในปัจจุบัน ◉

บรรณานุกรม

กฎหมายตราสามดวง ๕ เล่ม. กรุงเทพ ฯ : องค์การค้าคุรุสภา ๒๕๐๕, ๒๕๐๖, ๒๕๑๕.

กระมล ทองธรรมชาติ และคณะ **ความสำนึกในการปฏิบัติหน้าที่ราชการและพัฒนาอุดมการณ์ของข้าราชการไทย** รายงานเสนอ สภาวิจัยแห่งชาติ ๒๕๓๐

เกียรติชัย พงษ์พาณิชย์ "ตามประวัติ พ.ศ. ๒๔๗๕" ใน **๒๐ ทศวรรษ์รัตนโกสินทร์รวมบทวิเคราะห์เหตุการณ์สำคัญในช่วง ๒๐๐ ปี ของกรุงรัตนโกสินทร์** กรุงเทพ ฯ : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕.

คึกฤทธิ์ ปราโมช พลตรี ม.ร.ว. "การปรับตัวของชมรมราชการไทยหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง" ใน **ระบบราชการไทย** วรเดช จันทรศร และวินิต ทรงประทุม **บรรณาธิการ คณะรัฐประศาสนศาสตร์ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ๒๕๑๘.**

———— "สังคมไทย" ใน **เอกลักษณ์ไทย** เล่ม ๑ ภูมิหลัง พลตรี ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช บรรณาธิการ กรุงเทพ ฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๕.

ชลธิชา บุนนาค "การเสื่อมอำนาจทางการเมือง ของขุนนางในสมัยรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๑๓–๒๔๓๕) : การศึกษากรณี ขุนนางตระกูลบุญนาค" **วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ๒๕๒๗**

ชัยอนันต์ สมุทวณิช **การเมืองการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง.** กรุงเทพ ฯ : บรรณกิจ ๒๕๒๓

นครินทร์ เมฆไตรรัตน์ "ประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาของการเปลี่ยนระบอบการปกครองสยาม ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๐–๒๔๘๐" **วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗**

นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ดำรงราชานุภาพ **สาส์นสมเด็จ** เล่ม ๑๑ กรุงเทพ ฯ : องการค้าคุรุสภา, ๒๕๐๔

ไตรภูมิกถาหรือไตรภูมิพระร่วง : พระราชนิพนธ์พญาลิไทย (ฉบับตรวจสอบชำระใหม่) กรุงเทพ ฯ : สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล, ๒๕๒๕

บรัดเลย์. **อักขราภิธานศรับท์ พ.ศ. ๒๔๑๖.** กรุงเทพ ฯ : องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๑๔.

ประชุมพงศาวดารเล่ม ๑. กรุงเทพ ฯ : องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๐๖.

มติชน วันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๓.

มานพ ถาวรวัฒน์สกุล "ขุนนางกับความเปลี่ยนแปลงทางการเมือง และการปกครองในสมัยอยุธยา" **วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๓๐.**

มาลัย หุวะนันธ์ "ข้อคิดในการพัฒนาข้าราชการ" **วารสารรัฐประศาสนศาสตร์ ฉบับพิเศษ** ๒๕๐๗

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๕๙ ภาคที่ ๑, ๑๙ พฤษภาคม, ๒๔๘๕.

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๕๙ ภาคที่ ๒, ๓๐ กรกฎาคม, ๒๔๘๕.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน** กรุงเทพ ฯ : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕.

วารุณี โอสถารมย์ "การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. ๒๔๑๑–๒๔๗๕" **วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔.**

วิจิตรวาทการ พลตรีหลวง. **มนุสสปฏิวัติ** กรุงเทพ : โรงพิมพ์ ช่างพิมพ์วัดสังเวช, ๒๔๘๓

วินัย ชวนประพันธ์ "ระบบศักดินากับการบริหารราชการ" **วิทยานิพนธ์ สาขารัฐประศาสนศาสตร์ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ ๒๕๑๐**

วุฒิชัย มูลศิลป์ และสมโชติ อ๋องสกุล บรรณาธิการ **มณฑลเทศาภิบาล : วิเคราะห์เปรียบเทียบ** กรุงเทพ ฯ : โรงพิมพ์แสงรุ้งการพิมพ์, ๒๕๒๔

วิไลวรรณ ขนิษฐานันท์ "ประวัติศาสตร์ในภาษาและภาษาในประวัติศาสตร์" เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง "ภาษากับประวัติศาสตร์และความเคลื่อนไหวในวิชาประวัติศาสตร์ไทย" สมาคมประวัติศาสตร์และโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า วันที่ ๑๖–๑๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๓.

———— "ประสบการณ์การวิจัยด้านภาษาศาสตร์" ใน **การวิจัยด้านมนุษยศาสตร์และศิลปะ : ทัศนะของนักวิชาการไทย** นงเยาว์ กาญจนจารี บรรณาธิการ กรุงเทพ ฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

ศรีบูรพา (นามแฝง) **แลไปข้างหน้า** กรุงเทพ : ชัยวัฒนาการพิมพ์, ๒๕๒๓

ศิลปากร, กรม **ศิลาจารึกหลักที่ ๒ ฉบับ ผลการสัมมนาพุทธศักราช ๒๕๒๓** กรุงเทพ ฯ : ยูไนเต็ดโปรดักชัน, ๒๕๒๗

เสนีย์ เสาวพงศ์ **บีศาจ** กรุงเทพ ฯ : ดอกหญ้า, ๒๕๒๔.

อัจฉราพร กมุทพิสมัย "กบฏ ร.ศ. ๑๓๐ : ศึกษากรณีการปฏิรูปการปกครองและกลุ่ม "ทหารใหม่" **วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๒๔**

อุทัย หิรัญโต **ชนชั้นข้าราชการ** กรุงเทพ : โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๗.

Vickery, Michael "A note on the date of the Traibhumikatha" **Journal of Siam Society** 62 (July 1974) : 275–284.

———— "Prolegomena to methods for using The Ayutthayan Law cos a historical source material" **Journal of Siam Society** 72 (January-July 1984) : 34–59.